

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:4 • 2004

Ett försvunnet liberalt dilemma

Marika Hedin, *Ett liberalt dilemma. Ernst Beckman, Emilia Broomé, G H von Koch och den sociala frågan 1880–1930*, Diss, Symposium, Stockholm 2002. 298 s.

Med ”dilemma” menas i vardagsspråket enligt Svenska Akademiens Ordbok (1925) ett kinkigt läge, ”någon står inför två sinsemellan stridiga krav, så att han är illa därän, huru än hans val utfaller”. Som exempel anges skalden och upplysningsförfattaren Kellgren, som 1790 skrev att ”kungen är nu verkligen i en stygg dilemma”. I Marika Hedins avhandling, sprungen ur projektet ”Stat och individ i välfärds-samhället” vid historiska institutionen i Stockholm, är det liberalerna Ernst Beckman, Emilia Broomé och Georg Halfred von Koch som antas vara i ett kinkigt läge. Alla tre var socialpolitiskt verksamma kring sekelskiftet 1900, en tid då det uppstod spänningar mellan en liberal grundhållning och en förändrad socialpolitik. Man kan förenklat tala om en utveckling från 1800-talets traditionella välgörenhet, över en mer professionell socialpolitik framdriven av frivilliga organisationer som CSA – Centralförbundet för socialt arbete – till en allt mer offentligt organiserad socialpolitik i linje med senare tiders välfärdsstat.

Avhandlingsförfattaren har emellertid större anspråk än att fördjupa vår kunskap om dessa tre, åtminstone i forskningen, redan etablerade personer. Genom att studera just dem studeras också relationen mellan sekelskiftets liberalism och socialpolitik i ett skede då liberalerna hade sin storhetstid i svensk politik. De var organiserade i den 1902 bildade *Frisinnade landsföreningen* (FL), rikspartiet som i riksdagen representerades av *Liberala samlingspartiet*. Därmed är vi åter vid själva dilemmat. Hur kunde liberalismen, försvararen av individens frihet, förenas med kraven på en utvidgad socialpolitik där offentlig reglering och kontroll fick en avgörande roll? Borde inte detta för en liberal upplevas som ett dilemma? Vem bar det yttersta ansvaret för människornas väl? Att besvara dessa frågor utgör också avhandlingens syfte.

Forskning och begrepp

Liberalismens nya ansikte i början av 1900-talet har länge intresserat forskningen, både i Sverige och utomlands. Begrepp som *socialliberalism*, *progressivism* och *nyliberalism* – ett begrepp som sannerligen är historiskt föränderligt – har använts för tidens mer statsvänliga hållning. En viktig fråga i denna forskning är liberalismens hållning till staten. Vilken betydelse har den liberala socialpolitiken haft för *den sociala ingenjörskonsten*, oftast förknippad med socialdemokratien? Författaren menar emellertid att ingen tidigare uttryckligt har kopplat samman en helhetsbild av socialpolitiken med liberalismens utveckling.

En utgångspunkt för studien är att innebörden av *det sociala* utvidgades vid

denna tid. Reformatorerna sysslade inte bara med socialpolitik i snäv mening, fattigvården, utan också med utbildnings-, arbetslöshets- och arbetsmarknadsfrågor. Därför kan området ses som ett svar på moderniseringen i stort, på de stora förändringar samhället genomgick kring sekelskiftet. Utifrån tidigare forskning sammanfattas svensk liberalism under perioden med begrepp som *frihet*, *jämlikhet*, *folkrorelseideal*, *rättsstat* och *individens ansvarstagande*. Att liberalerna splittrades i nykterhetsfrågan är visserligen en komplikation men författaren pekar på att det inte anses ha funnits några principiella ideologiska skillnader mellan de två falangerna, från 1923 två partier.

Ett centralt begrepp i avhandlingen är självfallet *ideologi*. Här understryks både förförståelsens roll och vikten av att se begrepp i ett förändringsperspektiv. Inspirerad av Reinhart Koselleck skriver författaren att det är i begreppsdefinitionerna som verklighetsuppfattning och framtidsvision blir tydliga. En ideologi ses därför som en kärna av begrepp som hela tiden kan förändras. Ett annat bärande begrepp är *samtidens offentliga samtal* som ansetts mer lämpat än de mer använda alternativen *kultur* och *diskurs* eftersom undersökningen fokuseras på endast tre historiska aktörer. Med det valda begreppet signaleras också vilket källmaterial som använts. Det rör sig främst om utgivna skrifter samt debatter i politiska och sociala frågor. Författaren argumenterar för att en aktörsinriktning är särskilt lämpad i detta fall eftersom den sociala frågan drevs av en liten elit. De formella strukturerna var lösa och starka personligheter kunde ta för sig i en utökad social sfär.

Formalia

Avhandlingens undertitel med tidsperioden 1880–1930 är något missvisande. På sidan 36 anges att undersökningen tar sin "början under sent 1870-tal [...] och slutar åren efter 1920", vilket också stämmer med innehållet. I källförteckningen anges Frisinnade landsföreningens arkiv i Riksarkivet. Det ingår emellertid sedan 1998 som serie i Folkpartiets arkiv. Referenserna i noterna är därför inaktuella.

Titlar och sidhänvisningar till litteraturen är i stort korrekta i mina stickprov. Sämre är det däremot med referenserna till riksdagstrycket. Tiden har uppenbarligen inte räckt till för en kontroll innan avhandlingen lämnades till trycket. Här finns dels mer hanterbara fel som sidhänvisningar med någon sidas differens eller citat med rätt innebörd men inte helt exakta formuleringar, dels ett antal fall där källan inte kan återfinnas. Som helhet är felet för många för att akribin skall vara helt tillfredsställande.

Att välja liberaler

Avhandlingens tre huvudpersoner kom alla från välbärgade hem och ärvde både samhällsintresse och omtanke om de sämst ställda. *Ernst Beckman* (1850–1924) fick från fadern och biskopen Anders Beckman sig inpräntat värnandet om tron

och det personliga ansvaret medan modern Anna gav en stark känsla för familjens roll och moderlighetens särskilda ansvar. Beckman verkade som redaktör – bland annat vid Aftonbladet – som VD för Djursholms AB och som riksdagsman för Liberala samlingspartiet. Åren 1902–1914 var han ordförande för FL. *Emilia Broomé* (1866–1925), en av flera stridbara kvinnor som på det sociala området fick utlopp för sitt samhällsengagemang, var ursprungligen lärare, aktiv inom freds rörelsen och i ett decennium byråföreståndare inom CSA. Sociala frågor i liberal anda drev hon också i Stockholms stadsfullmäktige 1911–1924 och som en av de första kvinnorna inom det statliga kommittéväsendet. *GH von Koch* (1872–1948) var en av initiativtagarna till Kooperativa Förbundet och bidrog till utarbetandet av 1913 års alkoholistlag samt 1918 års fattigvårdslag. Sedan blev von Koch inspektör för fattigvården. Han satt i första kammaren för liberalerna, senare för de frisinnade och utgav även i många år *Social Tidskrift*.

Utän tvivel ger dessa karriärer mycket stoff om både liberal politik och den sociala frågan. Ändå kan man ställa frågan: Varför just dessa tre? I avhandlingen sägs inget mer om urvalet än att de tre "var förankrade i den liberala partistrukturen och samtidigt arbetade med socialpolitik" (s 57). Ett kriterium är att de skall ha ingått i partiledningen, men omfattningen av den görs synnerligen bred – arbetsutskottet (senare verkställande utskottet) och riksdagsgruppen. 1912 hade liberalerna 52 ledamöter i första kammaren och 102 i den andra, sammanlagt 154 personer bara i riksdagen. Många av dem var säkert socialpolitiskt engagerade.

Frågan är om man verkligen som i avhandlingen skall se trion som liberaler vilka starkt engagerats i socialpolitiska frågor. Kanske det snarare rör sig om socialpolitiska reformatorer som utifrån tidens politiska miljö fann det naturligt att driva sina hjärtefrågor via den liberala rörelsen? Detta är inte främst en lek med ord utan får konsekvenser för hur Beckman, Broomé och von Koch skall betraktas – som liberala eller som socialpolitiska ideologer? Författaren visar att Broomé sällan explicit anknöt till den liberala idétraditionen, von Koch nästan aldrig (s 35f). Frågan blir därför i vilken grad de var partipolitiker, och följaktligen hur mycket deras positioner egentligen säger om den liberala rörelsen i stort.

Även om mer i och för sig hade kunnat utvinnas om Broomé ur Frisinnade kvinnors volymer i Folkpartiets arkiv än vad författaren gjort är bristen på tillgängligt partipolitiskt material här påfallande. Lösningen har blivit att ge stort utrymme åt hennes engagemang i fredsfrågan, en intressant fråga men i huvudsak utanför den socialpolitiska sfären. Enligt min mening, och även med stöd i Hedins avhandling, framstår trion som snarlik Lennart Lundquists "fattigvårdsfolket".¹ Beckman och von Koch ingår båda i hans kärntrupp av tretton personer från en intellektuell medelklass med säte i Stockholm eller Djursholm.

Något som inte riktigt beaktas i avhandlingen är förändringen av partiet. I FL:s

1. Lennart Lundquist, *Fattigvårdsfolket. Ett nätverk i den sociala frågan 1900–1920*, Lund 1997.

program från 1907 är nyliberalismen starkare betonad än tidigare. De frisinna ansåg att staten mer än tidigare måste gripa in i äganderätten, både för att skydda samhällets svaga och för att öka produktiviteten.² Perspektivet stad – land är enligt min mening avgörande för att förstå partiets utveckling. Lindmans moderata rösträttsreform 1907–1909 ökade andelen landsbygdsröster påtagligt. Vid 1911 års riksdagsval erövrade liberalerna cirka 80 procent av rösterna i Västerbotten. I Umeåregionen var siffran närmast öststatskommunistiska 97 procent. En förklaring är småjordbrukens roll i länet. Under dessa år var FL i stor utsträckning ett landsbygdsparti. Även efter partisprängningen 1923 dominerade den frisinna landsbygdsorienterade riktningen. Valet 1924 gav de frisinna 16,9 procent, liberalerna endast 3,9 procent. Man kan därför kritiskt fråga vart socialpolitiken i ett landsbygdsperspektiv tagit vägen i avhandlingen.

Empirisk undersökning

Efter en översikt av den svenska liberalismens historia (kapitel 2) ägnas de följande tre kapitlen åt Beckman, Broomé och von Koch. En efter en analyseras deras ideologi utifrån fyra teman:

1. *Socialpolitik som moraliskt projekt.* Här berörs frågan om religionens roll och människosynen. Var syftet med den liberala socialpolitiken social kontroll?
2. *Kvinnligt och manligt i socialpolitiken.* Området fick en tydlig manlig respektive kvinnlig sfär. Såg de tre aktörerna kvinnorna som likvärdiga eller var kvinnans egenskaper komplementära?
3. *Socialpolitiken som kategorisering.* Hur delade man in människorna när reformförslag utarbetades?
4. *Vetenskapliggörandet.* Både naturvetenskapliga och samhällsvetenskapliga läror hade under 1800-talets senare del fått ökad betydelse. Hur såg aktörerna på vetenskapens och kunskapens roll?

Vart och ett av de empiriska kapitlen avslutas med en sammanfattning utifrån dessa fyra teman. Detta görs i form av begrepp, som till exempel Beckmans hållning till socialpolitiken som moraliskt projekt: god karaktär, sparsamhet, familjeumgänge, kristen altruism, kärleksfull uppföstran, vänskap och personlighet. Som helhet är karaktistiken av de tre mer enhetlig än skiljaktig.

Några invändningar kan göras mot enskilda tolkningar i kapitlen. I samband med analysen av Broomé sägs att konservatismen var "ointresserad av den enskilda individens moral och beteende" (s 144), vilket knappast stämmer med den svenska sekelskifteskonservatismen. Analysen kunde också ha fördjupats med liberalernas verksamhet i Stockholms kommunalfullmäktige, ett organ där von

2. Torbjörn Vallinder, "Folkpartiets ideologiska och organisatoriska bakgrund 1866–1934", i *Liberal ideologi och politik 1934–1984*, 1984, s 47.

Koch deltog 1904–1908, 1913–1918 och Broomé 1911–1924. Annars förefaller karakteristikerna rimliga och upplysande. Samtidigt ligger de nära Lundquists slutsatser om "fattigvårdsfolket", som karakteriseras med nyckelbegreppen samhörighet, solidaritet, individualisering, självhjälp, kontroll, etisk grund, uppföstran, ansvar, frivillighet, plikt, personligt engagemang.³ Hedins empiriska kapitel ger utan tvivel en fördjupad bild av de tre huvudpersonernas idévärld, men inte på samma sätt några nya perspektiv på den grupp där de ingick, "fattigvårdsfolket".

Dessutom förblir det oklart hur de sammanfattande begreppen i avhandlingens empiriska kapitel skall tolkas. Som genomsnitt för hela perioden? Som minsta gemensamma nämnare för personen under perioden? Eller som den hållning de tre till slut når fram till? Problemet är alltså hur förändringen av idéerna skall fångas. Det finns, särskilt i kapitel 3, exempel på förändringsperspektiv, men som helhet har metoden svårt att få fatt på de förändringar som rimligen bör ha inträffat under de 45–50 år som avhandlingen omspannar. Ambitionen att i Kosellecks efterföljd analysera begreppens förändring kan därför inte riktigt uppfyllas. Ett alternativ kunde ha varit att utgå från motsatspar – eller fler begrepp – och sedan diskutera hur aktörerna över tid rörde sig i spänningsfältet mellan de renodlade utkantpositionerna.

Resultat – perspektiv

I slutkapitlet diskuteras avhandlingens nya rön utifrån tre aspekter: En fördjupad bild av liberal socialpolitik genom kartläggningen av de tres socialpolitiska vardagsideologi; ett annat perspektiv på socialpolitiken vid sekelskiftet; dilemmats upplösning ger en delvis annan syn på spänningen mellan enskilda initiativ och offentlig socialpolitik.

Socialpolitiken var moralisk – de som fick stöd skulle uppföra sig moraliskt riktigt; hjälpen hade en moralisk dimension och socialpolitiken var ett möte mellan personligheter. Men hjälpen måste ges som hjälp till självhjälp. Beckman och von Koch hävdade att män och kvinnor hade olika uppgifter inom socialpolitiken. Även Broomé anslöt sig i början till tanken om kvinnans särskilda egenskaper men kom senare att allt mer betona likhetstanken. Hon var också den enda som lyfte fram de arbetande kvinnornas tillvaro. För de två männen existerade arbetarkvinnan främst som hemmens vårdarinna. Liksom socialpolitiken förändrades också de kategorier med vilka reformerna formulerades. Motsatsparet värdiga – ovärdiga försvann allt mer, även om von Koch använde indelningen även i sin senare karriär. Individens karaktär var avgörande för alla tre, men reformförslagen riktades inte mot enskilda människor utan mot grupper av individer. Likaså var tilltron till undervisning och vetenskap gemensam. Sociala problem måste undersökas vetenskapligt, vilket CSA kom att färgas av.

3. Lundquist 1997, s 124.

Författaren avvisar tidigare forsknings betoning på socialpolitiken som ett medel att kontrollera arbetarklassen. Tesen anses inte förklara socialpolitikens expansion kring sekelskiftet 1900. "Det nya socialpolitiska tänkandet öppnade upp en rad nya möjligheter till både kontroll och emancipation", skriver hon i en central formulering (s 212). Uppfostran och moralisk upprustning gällde alla människor i samhället, såväl de vårdande som de vårdade. Beckmans, Broomés och von Kochs socialpolitiska visioner kan inte reduceras till en täckmantel för kontroll av arbetarklassen. Den liberala socialpolitiken var mer framtidsinriktad än så. Alla tre var övertygade om karaktären som en samhällsomvandlande kraft och de omfattade en ljus människosyn snarare än en cynisk. Kvinnan – åtminstone den utbildade och relativt välbärgade – kunde genom socialpolitiken ta plats i offentligheten. I stället för att se det som en strategi för att få politiskt inflytande vänder Hedin på resonemanget. Det sociala arbetet skulle feminiseras därför att synen på kvinnan hade en central plats i den liberala socialpolitiska ideologin. En viktig förändring var också, enligt författaren, ett nytt kollektiviserat individbegrepp. Individen sågs som samhällsvarelse snarare än som samhällets minsta, isolerade enhet.

Dilemmat, avhandlingens nyckelord, löses upp på boken sista sidor. Tidigare har forskningen lyft fram blandningen av privat och offentligt som en lösning av dilemmat. Avhandlingen stöder dock inte tesen att blandningen var ett mål i sig. Ingen av de tre var tveksam, om än ibland vaksam, till ett successivt utökat offentligt inflytande. Vad som borde ha varit ett liberalt dilemma visar sig inte ha varit ett sådant. Avhandlingen landar därför i slutsatsen om "en liberal socialpolitisk vision som bejakade statlig intervention, ville förändra människans innersta väsen, en politik som tilldelade män och kvinnor olika uppgifter, där vetenskapen representerade en moralisk sanning och där en kollektivistisk syn på individen möjliggjorde ett helt nytt sätt att tänka kring politiska åtgärder" (s 227).

Liberalismen och socialpolitiken

Det är rimligt att avvisa den ensidiga tolkningen att socialpolitik närmast definitionsmässigt är synonymt med kontroll. Uppfostran kan, som Marika Hedin skriver, både ha en emancipatorisk och en kontrollerande funktion. Även resonemanget om kvinnornas engagemang som en följd av att de hade en central plats i den liberala socialpolitiska ideologin övertygar. Däremot är slutsatsen om ett nytt kollektiviserat individbegrepp med individen som samhällsvarelse, svår att acceptera. Snarare är detta ett eko av källorna där samtida anhängare av interventionism, både i sociala och ekonomiska frågor, gärna ställde en atomiserad liberalism mot en aktiv reformpolitik. 1800-talets stora liberaler som Erik Gustav Geijer, Lars Johan Hierta och Johan August Gripenstedt var dock alla på sitt sätt samhällsorganiserande liberaler.

Urvalet av liberaler har tidigare ifrågasatts, men också urvalet av socialpoli-

tiska frågor kunde ha gett ett annat resultat. Två uteslutna eller kortfattat behandlade sådana är pensionsfrågan och Arbetslöshetskommissionen.

Pensionsuppställningen 1913 har av Louise Drangel betecknats med orden "välfärdsstaten grundläggs".⁴ Intressant är att CSA-folket inte var representerade i försäkringskommittén eller riksdagens tillfälliga utskott. I stället riktade de, liksom ekonomer som Wicksell, Cassel, Heckscher och Bagge, skarp kritik mot reformen, något som också ledde till beröm från konservativt håll. Pensionslagen byggde dels på en försäkringsdel, dels på ett skattefinansierat inkomstprövat understöd. Det senare utbetalades efter behov, utan hänsyn till om personen levde ett moraliskt liv. CSA hävdade att om den fattige vänjer sig vid att leva på andra skapas ett beroende likt morfinism. Fattigvårdsideologin mötte i pensionsfrågan nya strömningar som började ta herraväldet över socialpolitiken. I främsta linjen för det nya stod civilministern och en av liberalernas ledande partiföreträdare Axel Schotte som helt avvisade det gamla synsättet. Understödet skulle förändras från fattigstämpel till rättighet. CSA hade hamnat i bakvatten. 1890 hade deras motståndare varit konservativa. Tjugo år senare hamnade de i motsatsställning till socialdemokrater och radikala liberaler. Denna förändring uppmärksammas inte riktigt i avhandlingen.

Även i arbetslöshetsfrågan hamnade CSA på kollisionkurs med radikalerna. Arbetslöshetskommissionen (AK) inrättades 1914 med en stark representation från CSA. Grundprincipen var att den sökande inte hade självklar rätt till stöd och att lönerna skulle understiga den vanliga arbetsmarknadens – allt för att inte uppmuntra en "understödstagaranda". Inom AK skedde en stark polarisering med SAP på den ena sidan, arbetsgivarna och CSA på den andra. von Koch drev sin moraliska linje; man skulle inte premiera "parasiter på samhällskroppen". Han blev också betecknad som "arbetarfiende" i tidningen *Social-Demokraten*. Som helhet illustrerar också arbetslöshetspolitiken en växande klyfta mellan SAP och CSA:s moraliska liberaler. Andra liberaler än von Koch och de övriga bland fattigvårdsfolket tog över kommandot.

En av den nya tidens ledande liberaler var just Axel Schotte. Han förklarade 1911 att frivilliga insatser var mindre viktiga. Enda vägen är att "staten griper sig an med ett målmedvetet och vidsynt reformarbete till de lägre folklagrens höjande"⁵. Socialpolitiken skulle bli en produktiv kraft, en för sin tid mycket modern tanke. Försvagningen av fattigvårdsfolket – och därmed också avhandlingens trio – kan också kopplas till det alltmer organisatoriskt uppbyggda liberala partiet.

I en avslutande reflexion anknyter författaren till kopplingen mellan den liberala socialpolitiken och den socialdemokratiska modell som kom att bli rådande

4. Louise Drangel, "Välfärdsstaten grundläggs – högern och 1913 års folkpension", i Torbjörn Nilsson (red), *Anfall eller försvar? Högern i svensk politik under 1900-talet*, Stockholm 2002.

5. Axel Schotte, *Vänstern och näringslivet*, 1911. Se även proposition 108 1912 där civilminister Schotte hävdar att statens uppgift är större än att korrigera i efterhand.

från 1930-talet. Till skillnad från andra forskare betonar Hedin här likheterna och inte skillnaderna. En socialpolitik där det offentliga ingriper i individens vardag, som bygger på kvinnligt socialt arbete och manlig vetenskap och på kategorisering av människor genom en kollektivistisk syn på individen anknyter tydligt till de idéer som under större delen av 1900-talet kom att dominera den svenska politiken. Den som kritiserar den svenska välfärdsstaten bör därför inte söka dess rötter i socialdemokratiens 1930-tal utan lika gärna i den interventionism som omfattades av Ernst Beckman, Emilia Broomé och G H von Koch redan kring sekelskiftet.

Min tolkning är delvis en annan. Den liberala insatsen vid välfärdsstatens födelse är väl värd att uppmärksamma. Problemet är att metoden och urvalet har lett till att motsättningen mellan "CSA-liberalerna" och radikalliberalerna försvinner. Det är inte avhandlingens trio som i första hand utgör förbindelseledet till välfärdsstaten. Visserligen står de för en ny syn på socialpolitik jämfört med 1800-talets konservativa välgörenhet. Men deras bundenhet vid uppfostran, behovsprövning och ovilja inför arbetslöshetsstöd skiljer dem från vad som kom att bli normerande i välfärdsstaten. De blir snarast vid undersökningsperiodens senare del historiens förlorare, till förmån för liberaler av Schottes typ.

Avslutning

Avhandlingen *Ett liberalt dilemma* riktar sökljuset mot ett spännande forskningsfält som utvecklats raskt under senare år. Vi får en fördjupad kunskap om tre ledande socialpolitiska ideologer. Även om de har figurerat i tidigare forskning har de aldrig tilldelats sådana stjärnroller som i Hedins avhandling. Analysen av deras hantering av de problem som de omvälvande decennierna kring sekelskiftet 1900 orsakade, ger många viktiga, och ibland nya, insikter om tidens socialpolitiska idéer och miljöer. Författaren tar också itu med en rad viktiga problemområden som rör liberalismen och socialpolitiken vid denna tid. Jag har fört fram kritik mot både metod och vissa slutsatser samt hävdats att andra vägval kunde ha gett andra resultat och att bilden vi får av svensk liberalism inte är invändningsfri. Likaså har jag pekat på att den valda metoden har svårigheter med att belysa frågorna i ett förändringsperspektiv. Den mer övergripande diskussionen om liberalismen och socialpolitiken får ett relativt begränsat utrymme i avhandlingen jämfört med de biografiska kapitlen. Ändå är det fullt motiverat att lyfta fram de resonemang som där förs och berömma ambitionen att binda samman enskilda aktörers tankesätt med större samhällsmässiga förändringar. Att ta personernas ideologiska hållning på allvar är ytterligare en ambition som ger mersmak.

Torbjörn Nilsson *

* Fakultetsopponent